

Títol de la publicació: Revista de la Societat Catalana d'Història de la Farmàcia.
Títol abreujat: Rev. Soc. Catalana Hist. Farm.

Edita: Societat Catalana d'Història de la Farmàcia.
Domicili: Carrer de Copons 4, baixos - 08002 BARCELONA
Tel. 93 304 31 90 - correu electrònic: schf@wanadoo.es

Director: Xavier Sorní Esteva

Els autors tenen la responsabilitat total del contingut de les seves col·laboracions.
Queda prohibida la reproducció total o parcial per qualsevol mitjà sense l'autorització dels autors.

Impressió: Gràficbisbal, S.L.L. (GISGRAF) - La Bisbal (Girona)

Dipòsit Legal: GI-1105-2006

ISSN 1887-908X

ÍNDIX

Activitats de la Societat (Maig-agost de 2011)	p. 5
El Sílfiu de Cirene. <i>Mercè Gaya Montserrat</i>	p. 7
Juan Tafalla, botánico navarro, 200 años después. <i>Carlos Adanero Oslé</i>	p. 23
Proliferació de farmàcies titulades a Barcelona a mitjans segle XIX. <i>Xavier Sorní Esteva</i>	p. 33
Comentarios sobre textos actuales de interés para la historia y la profesión farmacéutica: <i>Fórmulas Magistrales en Pediatría</i> . <i>Eusebi Carreras Ginjaume</i>	p. 39
Crucigrama en poció. O mots encreuats per als amics de la història i de la ciència Per <i>Eucatisma</i>	p. 41
Solució als mots encreuats	p. 42

L'edició d'aquesta Revista és possible gràcies a tots els socis, a través de les seves quotes, i també a les donacions, en concepte d'aportació als fins de la Societat, de les següents entitats:

FEDEFARMA, S.C.C.L

Laboratoris ALCON CUSI

Laboratoris DR. ESTEVE, S.A.

Laboratori DR. OLIVER RODÉS

Laboratoris FARDI

Laboratoris S.A.L.V.A.T.

Fundació URIACH 1838

A tots, l'agraïment de la Junta Directiva en nom de tota la Societat Catalana d'Història de la Farmàcia.

ACTIVITATS DE LA SOCIETAT (MAIG-AGOST DE 2011)

CONFERÈNCIES CELEBRADES

-“La frase quincenal” (1940-1951). Els cartells de propaganda franquista editats per la Falange, a càrrec del Dr. Alfred Pérez-Bastardas, el passat 8 de juny de 2011, a la seu de la Societat. El conferenciant és Doctor en Història moderna i contemporània. Ha publicat diversos llibres sobre catalanisme, republicanisme i història de les assegurances socials de la primera meitat del segle XX. És secretari de la Societat Catalana d'Estudis Històrics (filial de l'Institut d'Estudis Catalans) i membre del Grup de Recerques de Cerdanya. Actualment és també secretari de la Societat Catalana d'Història de la Farmàcia. “La frase quincenal” són cartells editats entre 1940 i 1951 pel departament de Premsa i propaganda de la FET i de les JONS de Barcelona. Contenen frases dels jerarques falangistes i franquistes, i pretenen donar els eslògans i pensaments sobre la política franquista a seguir durant aquests anys. Tots ells il·lustren prou bé els ideals d'un règim feixistitzant, totalitari, militarista i antidemocràtic.

PREPARACIÓ DE LES X JORNADES D'HISTÒRIA DE LA FARMÀCIA

La Comissió organitzadora es troba en ple treball d'organització de les X Jornades d'Història de la Farmàcia, programades per als dies 18, 19 i 20 de novembre de 2011.

Tots els socis, així com les persones i entitats de l'entorn de la Societat han rebut ja la convocatòria i la butlleta d'inscripció, documents als què es pot també accedir a través la plana Web de la Societat (<http://www.schf.cat>).

Com en anteriors edicions, les Jornades van adreçades a estudiosos, investigadors i interessats en la Història de la Farmàcia i les ciències afins o auxiliars.

El contingut serà científic, amb comunicacions, conferències i taules rodones sobre Història de la Farmàcia, i cultural, amb visites a llocs d'interès

històric i farmacèutic. En aquesta edició es dedicarà una sessió especial a la commemoració del 500 aniversari de la *Concordie Apothecariorum Barchinone...* (Barcelona 1511).

El lloc de celebració serà la Reial Acadèmia de Farmàcia de Catalunya (dies 18 i 19) i l'Institut Botànic de Barcelona (20 de novembre).

Per a aquesta edició s'ha habilitat un correu electrònic específic: jornades@schf.cat

La Comissió organitzadora està integrada per

Dr. Joan Uriach Marsal, president
Dr. Alfred Pérez-Bastardas, secretari
Sra. Regina Aloy de Riera, tesorera
Dra. Núria Casamitjana Cucurella
Dr. Josep Boatella Riera
Dr. Josep Danon Bretós

I la Comissió científica per:

Dr. Eusebi Carreras Ginjaume, president
Dra. M. Dolors Gaspar García, secretària
Dr. Jaume Bech Borràs
Dra. M. Montserrat Duch Torner
Dra. Mercè Gaya Montserrat

La Comissió organitzadora

AVÍS DE LA COMISSIÓ ORGANITZADORA DE LES X JORNADES

Atès que és previsible que el dia 20 novembre de 2011, darrer dia de les X Jornades, se celebrin eleccions a Corts Generals, la comissió organitzadora de les Jornades està estudiant la possibilitat d'una modificació de dates.

Si es dóna el cas, la modificació serà comunicada amb temps i convenientment a tots els possibles participants.

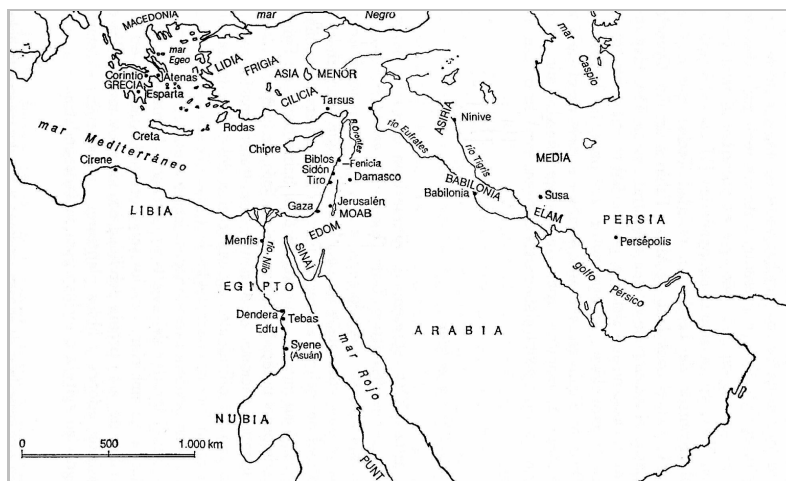
EL SÍLFIMUM DE CIRENE

Mercè Gaya Montserrat

1. INTRODUCCIÓ

El **sílfium** va ser una planta molt preuada a l'antiguitat per les seves propietats medicinals i ús alimentari. Creixia espontàniament a Cirene, la colònia grega fundada el segle VII a.C. al nord de l'actual Líbia, i a diverses regions de l'Àsia central. No es va poder conrear en altres llocs, tot i haver-se intentat. (**Imatge 1**)

A Cirene hi creixia el millor **sílfium**, i era tan abundant que la planta sencera formava part de la dieta habitual dels cirenaics. El més preuat era el suc que s'escolava de l'arrel en tallar-la, però també feien servir l'arrel mateixa, la tija i el seu suc, les fulles i les llavors de la planta. Als països de l'entorn, on no hi creixia, era molt valorat com a condiment i com a medicament. Va ser el principal producte del comerç de Cirene en aquells temps i en el que es va basar la seva riquesa. El **sílfium** va ser el símbol de Cirene i va figurar en les seves monedes des del segle VI fins al III a.C.

Imatge 1: Mapa del Mediterrani oriental i Pròxim Orient el primer mil·lenni a.C.

Actualment no hi ha **sílfium** a Cirene, es va extingir al nord de Líbia ja en l'antiguitat, però sabem com era per les imatges de les monedes: la planta té una tija gruixuda, acanalada, una gran flor al capdamunt com una umbel·la, i fulles laterals amb una beina a la base. Són les característiques d'algunes espècies de la família que anomenem Umbel·líferes, però no es pot concretar només pel seu aspecte si l'antic **sílfium** era alguna de les espècies que avui coneixem.

2. ANTECEDENTS

Arribar a saber quina planta era el **sílfium**, identificar-lo amb alguna de les umbel·líferes actuals, ha estat l'objectiu de nombrosos estudiosos en el context botànic i terapèutic ja des del segle XVI, quan es va produir un ressorgir de l'afany de saber en general, a Europa. Les aportacions dels autors que han escrit sobre el **sílfium** són diverses i no sempre rigoroses.

Els uns van confondre el **sílfium** amb el benjuí¹, però ni la família ni el lloc de procedència coincideixen amb els del **sílfium**. Uns altres van pensar que es tractava d'un líquen; o que la llavor en forma de cor representada en les monedes era en realitat el fruit del *coco de mer* de les illes Seychelles; o, fins i tot, que el suc del **sílfium** no procedia de cap vegetal. Altres, en canvi, van veure la semblança entre la planta de les monedes de Cirene i algunes umbel·líferes, com la *Thapsia garganica*, la *Ferula tingitana*, l'*Angelica archangelica* i la *Ferula assa foetida*.

A la Facultat de Farmàcia de Barcelona es conserva el manuscrit en tres volums de l'obra *Orbe Vegetable o Theatro Botanico Universal* d'Antonio Campillo y Marco, *Boticario Medico-Chymico y Botanico*, del segle XVIII (**Imatge 2**). En el capítol dedicat a l'Assafètida, menciona que a Pèrsia, al suc exsudat per la planta l'anomenen *laser mede*², i *suc cirenaic*, tot i que Cirene és lluny d'aquelles contrades. Per tant, estaria identificant l'assafètida de Pèrsia amb el **sílfium** de Cirene. Tant les aplicacions medicinals com l'ús alimentari que cita de l'assafètida coincideixen amb els del **sílfium** dels antics. En canvi, en un capítol titulat *Silphium* de l'*Apendice al Orbe Vegetable*, la planta que descriu és l'*Angelica magna*, que alguns anomenen *Cachrion*, fet que posa en evidència que el segle XVIII ja es produeix la confusió sobre la identificació de la planta que seguirà en els segles següents.

1) El benjuí és una resina que s'obté de diversos arbres del gènere *Styrax*, de la família de les estiràcies, com *Styrax benzoin* de Sumatra i *Styrax tonkinensis* de Siam. Medicamenta. Font Quer P., dir. Vol. III. Barcelona: Labor; 1969, p. 314.

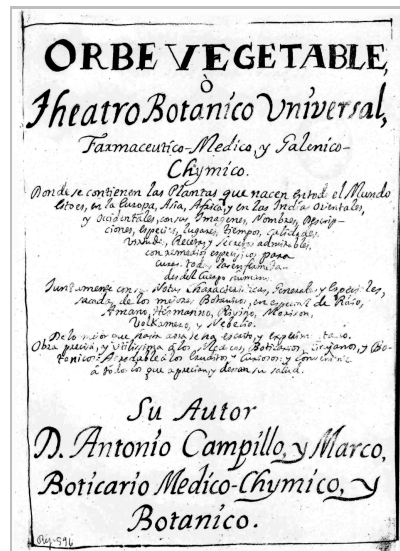
2) El terme *mede* fa referència a Mèdia, una zona de l'Àsia central.

Quan Linné sistematitza les plantes, el segle XVIII, dóna el nom *Silphium* a un gènere de la família de les Compostes, originàries d'Amèrica del Nord, que no tenen cap relació amb la família de les Umbel·líferes ni amb el **silfium** dels textos de l'antiguitat. La coincidència de noms pot donar lloc a confusió, però cal diferenciar el que els antics van anomenar **silfium**, que és una umbel·lífera, que creixia al nord d'Àfrica i a l'Àsia central, de les *Silphium* de les Compostes, unes plantes del continent americà que és difícil que els autors antics haguessin vist mai.

Durant el segle XIX augmenta l'interès per identificar el **silfium**. Alguns viatgers, com Della Cella i Viviani³, visiten la Cirenaica i observen que hi creix una umbel·lífera anomenada localment *drias* que té un aspecte semblant a l'antic **silfium** (Imatge 3). No triguen gaire a comprovar que el *drias* és tòxic i que gairebé enverina els camells de la seva expedició, mentre que el **silfium** era comestible. El *drias* que creix a Cirene és la *Thapsia garganica* que els autors clàssics, com Dioscòrides⁴, van conèixer bé.

La Societat Geogràfica de París, l'any 1826, concedeix un premi perquè s'investigui si encara hi ha **silfium** a Cirene. El guanya J. R. Pacho, que viatja a la Cirenaica, recull la *Thapsia* i, com a científic rigorós, no pot afirmar que es tracti del **silfium** dels antics. Una opinió que comparteix el professor Oersted de Copenhage en un extens treball publicat l'any 1869⁵.

Un metge militar francès de nom Laval, convençut que la planta que creix a Cirene és el **silfium**, viatja a Cirene el 1873 i porta llavors a França. F.

Imatge 2: Orbe Vegetable d'Antonio Campillo y Marco. Manuscrit del s. XVIII que es conserva a la biblioteca del Departament de Botànica de la Facultat de Farmàcia de Barcelona.

3) Della Cella P. *Viaggio da Tripoli di Barberia alle frontiere occidentali dell'Egitto fatto nel 1817*. Genova; 1819. Viviani D. *Florae libicae specimen sive plantarum enumeratio, Cyrenaicum, Pentapolim, Magnae Syrteos Desertum et Regionem Tripolitanam incolentium, quas ex siccis speciminibus descripsit, delineavit et aere insculpi curavit Dominicus Viviani, Genuae; 1824.*

4) Tapsia: Dioscòrides, *Mat. Med.*, IV,153.

5) Oersted. *Bulletin de l'Académie Royale de Danemark*. Copenhage; 1869.

Imatge 3: Lloc arqueològic de Cirene i la planta umbel·lífera que hi creix actualment.

Herincq en fa un estudi minuciós i corrobora que es tracta de la *Thapsia garganica*. El resultat no satisfà a Laval, que segueix insistint que es tracta del **sílfium**. La Societat Botànica de França envia Jules Daveau, cap de la Secció de Llavors del Museu de París, a Líbia. Les mostres que porta de la Cirenaica confirmen els resultats obtinguts per Herincq: la planta que creix a Cirene és la *Thapsia garganica* i no el **sílfium**.

Les idees de Laval tenen seguidors a França i es preparen medicaments per a la tisi i altres afeccions respiratòries que intenten comercialitzar a casa nostra. F. Castellví i Pallarès en un escrit titulat *Silphium Cyrenaicum contra la tisis pulmonar*, publicat a la Revista de Ciències Mèdiques l'any 1877⁶, es mostra admirat per aquest medicament nou i acaba demanant als farmacèutics de Barcelona que se'n proveeixin.

El mateix any, el metge L. Suñé y Molist i el farmacèutic Ramon Codina Länglin publiquen diversos escrits sobre el **sílfium**. Suñé y Molist, en quatre articles a *La Independencia Médica*⁷ alerta sobre els nous medicaments

6) Castellví y Pallarès F. Revista de Ciències Mèdicas. Barcelona: Narciso Ramírez y Cia; 1877, p. 86.

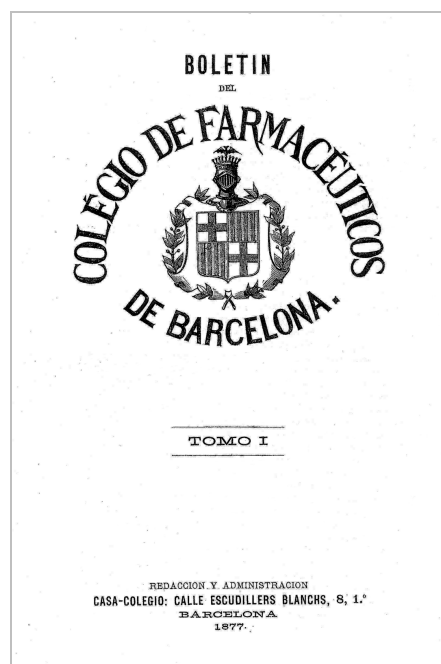
7) Suñé y Molist L. "El Sylphium Cyrenaicum". La Independencia Médica, año XII, tomo VIII. Barcelona; 1877, p. 244- 245, 256- 257, 268- 269, 282- 283.

pretasament miraculosos que, de vegades, poden ser perillosos. En concret, es refereix a l'intent que hi ha hagut a França de fer passar per **sílfium** una planta comú, la *Thapsia garganica*, de coneguda toxicitat. Codina Länglin, en el primer Butlletí del Col·legi de Farmacèutics de Barcelona⁸ (**Imatge 4**), qualifica Laval de xerraire i adverteix que, tot i que els dictàmens encarregats per diverses institucions franceses corroboren que la planta que va portar de Cirene és la *Thapsia garganica*, ha intentat vendre'n l'extracte com si es tractés del **sílfium**. Codina Länglin espera poder evitar que es comercialitzi al nostre país un medicament fet amb una planta comú fent-lo passar per un producte excepcional i anima a estudiar la *Thapsia garganica* que creix aquí per utilitzar-la per a allò que realment serveix.

Durant el segle XX, la tendència dels autors que s'interessen pel **sílfium** consisteix en aprovar o no el que s'ha dit sobre la planta fins aleshores, citar alguns textos d'autors clàssics, i apuntar les espècies actuals candidates, al parer de cadascú, a ser identificades amb la planta antiga.

Recollir el testimoni dels autors clàssics sembla ser la via més encertada per estudiar el **sílfium**, perquè molts d'ells van veure la planta que encara creixia a Cirene en el seu temps o el que es comercialitzava a l'estranger. Els seus textos, i l'estudi de les imatges

del material iconogràfic relacionat amb el **sílfium** i les monedes de Cirene, proporcionaran la millor informació per arribar a saber quina planta era el **sílfium**, quines aplicacions tenia i perquè es va extingir.

Imatge 4: Portada del primer volum del butlletí del Col·legi de Farmacèutics de Barcelona.

8) Codina Länglin R. "El Silphium Cyrenaicum". Boletín del Colegio de Farmacéuticos de Barcelona. Tomo I. Barcelona: Casa- Colegio Calle Escudillers Blancs, 8º, 1º; 1877.

3. LA COPA D'ARKESILAS

La copa d'Arkesilas és una safata de ceràmica en forma de copa feta a Esparta el segle VI a.C., del tipus anomenat de *figures negres*. Es conserva a la Biblioteca Nacional de França, seu Richelieu, a París (**Imatge 5**).

Imatge 5: Decoració interior de la copa d'Arkesilas, ca. 560 a.C.
Bibliothèque Nationale de France. Paris.

A la part interior de la safata hi ha representada una escena que mostra el rei Arkesilas II de Cirene presenciant el procés de pesada del **sílfium**. Una gran balança ocupa la part central de la imatge. En l'escena hi ha vuit personatges més que pesen un producte d'aspecte sòlid; tot seguit l'introdueixen en cistelles que lliguen, carreguen i emmagatzemen en un lloc vigilat. Davant de cada un hi ha escrit un nom que l'identifica pel seu càrrec o per la feina que fa. El nom d'un d'ells, *pesador de sílfium*, és el que permet identificar el producte amb què treballen i amb el que està relacionada tota l'activitat de l'escena.

La mida de la balança, molt més gran del que és habitual, indica que allò que es pesa és valuós i que el pes és important.

La decoració de la Copa d'Arkesilas és una excepció entre els motius ornamentals de la ceràmica de *figures negres*, que solen presentar animals, personatges mitològics, cares de medusa, o escenes amb músics, ballarins, genets, soldats; composicions senzilles, amb poques figures; no és freqüent que s'hi representi una escena sobre una activitat econòmica tan concreta. El

fet que s'escollís el **sílfium** com a subjecte indica que en aquell moment era un producte molt important a Cirene.

4. EL SÍLFIMUM EN LES MONEDES DE LA CIRENAICA

S'atribueix als grecs la creació i propagació de l'ús de la moneda, un objecte metàl·lic petit, amb un valor real, que va facilitar les operacions econòmiques en l'intercanvi de béns.

Les primeres monedes gregues conegudes són de Lídia, Àsia Menor, i eren d'electre⁹, de forma irregular i sense dibuix. Les *polis*, ciutats-estat gregues, i els territoris que van estar sota la influència grega van emetre les seves monedes i les van diferenciar, primer, amb decoracions senzilles i, més endavant, amb elements mitològics i de la flora i la fauna local per identificar el lloc de procedència.

La colònia grega de Cirene, només un segle després de la seva fundació, ja era prou pròspera com per poder encunyar la seva pròpia moneda, i l'element local que van escollir els cirenaics per simbolitzar el seu territori va ser el **sílfium**.

Les monedes de Cirene s'han classificat en períodes segons la dinastia governant i l'estil. Quan porten inscripció, el nom de la ciutat hi figura com: KYRANE, KYRANA, KYRANAION, KYRAN, KYRA (no KIRA), KYRIAS, KY, K.

- Primer període, de 560 a 525 a.C.

Comprèn les primeres emissions de tetradracmes i monedes més petites de plata, en moltes no hi figura cap nom de ciutat.

Aquestes monedes arcaiques són de forma arrodonida irregular i presenten a l'anvers el fruit del **sílfium**, que té una forma característica de cor envoltat d'una ala, sol o en composicions de dos (**Imatge 6**) o més fruits. També són d'aquest període les primeres representacions rudimentàries de la planta sencera o de l'arrel.

Imatge 6: Moneda de Cirene. Primer període. Dues llavors de **sílfium**. Plata, dracma.

9) Electre: aliatge natural o artificial de 80% d'or i 20% de plata.

- Segon període, de 525 a 480 a.C.

Comencen a aparèixer elements mitològics. En algunes monedes, el **sílfium** es representa al revers, mentre que a l'anvers hi figura el déu Zeus-Amon, una divinitat sincrètica del déu egipci Amon i el déu grec Zeus. A l'antic Egipte, una de les formes de representar el déu Amon era com a moltó, amb les banyes allargades. El Zeus-Amon de les monedes de Cirene porta banyes cargolades, com de moltó libi.

En altres monedes, el **sílfium** apareix a l'anvers acompanyant una figura femenina; és la nimfa Cirene, que personifica la ciutat mateixa (**Imatge 7**).

Imatge 7: Moneda de Cirene. Segon període. Figura femenina que personifica Cirene i planta de **sílfium**. Plata, tetradracma.

- Tercer període, de 480 a 431 a.C.

El **sílfium** apareix al revers de les monedes, mentre que a l'anvers hi figura el déu Zeus-Amon. Són ben evidents les característiques de la planta que permeten identificar-la com a umbel·lífera: la gran inflorescència en umbel·la i les flors petites laterals, una tija gruixuda acanalada i les beines amples a la base de les fulles. En algun exemplar també hi és representada l'arrel (**Imatge 8**).

Imatge 8: Moneda de Cirene. Tercer període. Zeus-Amon a l'anvers. Planta de **sílfium** al revers. Or, dracma.

- **Quart període, de 431 a 323 a.C.**

Durant aquest període les imatges de les monedes de Cirene van assolir una gran qualitat. La planta del **sílfium** es representa amb molt detall, fins i tot es pot distingir que cada fulla presenta una subdivisió en fulles petites a l'extrem. En la imatge de Zeus-Amon també s'aprecien nous elements; en una moneda (**Imatge 9**), porta la corona de banyes cargolades, corona de llorer i *uraeus*, una diadema en forma de serp, que és un atribut egipci dels déus i els faraons que indica la seva naturalesa divina. Per tant, en aquest exemplar, Zeus-Amon està representat amb faccions gregues, banyes de moltó líbic i *uraeus* egipci fent al·lusió a l'origen grec de la colònia de Cirene, i a la procedència egípcia del déu Amon, principal divinitat del temple de l'oasi de Siwa, al desert líbic.

Imatge 9: Moneda de Cirene. Quart període. Zeus-Amon a l'anvers. Planta de **sílfium** al revers. Plata, tetradracma.

- **Cinquè període, de 323 a 285 a.C.**

Cirene va passar a pertànyer a l'imperi d'Alexandre el Gran el 331 a.C. A l'anvers de les monedes d'aquest període hi apareix Zeus-Amon i altres divinitats, com Palas Atenea, Apol·lo, i un home jove amb banyes de moltó que representa Alexandre el Gran assimilat al déu Zeus-Amon.

- **Sisè període, de 285 a 247 a.C.**

Correspon al regnat de Magas, el governador que Ptolomeu I d'Egipte va enviar a la Cirenaica a sufocar una revolta dels nòmades libis i, més endavant, es va autoproclamar rei. Aquestes monedes porten la inscripció *KOINON*, que significa *la comunitat, el que és públic*.

- Setè període, de 247 a 221 a.C.

Correspon al temps en què Cirene va ser governada pels Ptolomeus d'Egipte que es representen a l'anvers de les monedes. Al revers, hi apareix el **sílfium** sencer, o bé fragments de la planta, acompanyant altres elements com una palmera, una àguila o el corn de l'abundància. Les últimes monedes en les que hi figura el **sílfium** són les del regnat de Ptolomeu III.

A més a més de Cirene, tres ciutats més de la Cirenaica van representar el **sílfium** en les seves monedes, en alguna ocasió: Barce, Hespèrides i Darnis.

Uns exemplars excepcionals són les monedes encunyades pels pobles libis que vivien prop de Cirene. Modificaven monedes de Cirene i de Barce, n'aprofitaven la imatge del **sílfium** del revers, i en sobreencunyaven l'anvers on hi escrivien LIBION (Líbia) o la lletra L, i una lletra púnica que és, amb tota probabilitat, la inicial del nom de la seva tribu.

5. EL SÍLFIMUM EN ELS TEXTOS DELS AUTORS CLÀSSICS

Es revisa l'obra d'autors grecs i llatins, d'un període comprès entre els segles V a.C. i VII d.C., que mencionen el **sílfium**, i alguns autors àrabs. Són principalment metges, i veterinaris, però també s'hi compten experts en altres disciplines, com historiadors, geògrafs, militars, escriptors de comèdia, poesia, novel·la, història natural, gastronomia. Els seus textos proporcionen extensa informació sobre diversos aspectes relacionats amb la planta, com són: descripció morfològica, característiques del terreny on creix, aplicacions en medicina humana i veterinària, formes farmacèutiques per a l'administració, ús alimentari, ús com a conservant alimentari, ús en agricultura, perquè es va extingir i, no per ser l'últim és menys important, quina planta era el **sílfium**.

5.1 Descripció morfològica de la planta

El **sílfium** és una planta anual, de la família de les fèrules. Té una arrel grossa, més gran que un colze, de la que surten nombroses arrels atapeïdes. Té una escorça negra i és olorosa; per incisió, deixa escolar el suc. La tija és com la de la fèrula, també exsuda un suc. La fulla és semblant a la de l'api. El fruit és la llavor, ampla, de color daurat, envoltada d'una fulla. La planta del **sílfium** es fa servir tota: el suc, l'arrel, la tija, la fulla, i el fruit. El més preuat de la planta és el seu suc que s'obté de l'arrel i de la tija, el millor és el de l'arrel.

El suc (en grec *opos* i en llatí *laser*) és espès, viscos, s'asseca i s'endureix amb el sol i l'aire. És translúcid, vermellós a l'exterior i blanc en trencar-lo; molt olorós, d'olor agradable, intensa, com de mirra. És una goma que es dissol fàcilment en aigua, vi i vinagre.

5.2. Característiques del terreny on creix

El **sílfium** creix en terrenys secs, sorrencs i rocallosos; en zones de poca vegetació i en regions muntanyenques. És de naturalesa silvestre, defuig el terreny cultivat i no s'ha pogut conrear fora dels llocs on creix habitualment.

A la zona del **sílfium** hi viuen libis nòmades, ells el recullen i se'n nodreixen.

5.3. Aplicacions en medicina humana

Tota la planta del **sílfium** és útil en medicina, especialment el suc. És molt calorífic, el més càlid i lleuger de tots els suc, i té la facultat d'arrossegar o extreure allò que està adherit. Gràcies a aquestes propietats es prescriu per guarir totes les parts del cos. Del gran nombre d'aplicacions que han recollit en els seus textos els autors de l'antiguitat en citem les més destacades:

- Com a analgèsic. Per guarir les malalties dels nervis, l'epilèpsia, les convulsions.

- Té aplicació en oftalmologia: per resoldre les cataractes; com a lacrimogen; per aguditzar la vista.

- Per tractar febres diverses i, en concret, les febres quartanes.

- Per a les afeccions del nas i de la boca.

- Per a les angines; les paròtides; els tumors a la gola; i per a tot allò relacionat amb la tràquea. Per a la tos; per provocar l'expectoració de l'esput; per a les pleuresies; l'asma; i la tisi.

- Per a la paràlisi o apoplexia. Per a la paràlisi de la llengua i dels òrgans de la deglució. Per a la rigidesa dels músculs del coll. Afluixa i estova els nervis.

- Per a malalties digestives diverses, contra els mals d'estómac. Per facilitar la digestió; per expulsar els gasos. Per provocar l'evacuació. Per al singlot. Per a les afeccions dels budells.

- Per a malalties del fetge, la melsa, el cor o els pulmons. Per als còlics i els mals de ronyons. Com a diurètic. Per al tifus, la gota, la hidropesia.

- Per a la impotència viril. Com a afrodisíac.

- En ginecologia: per a les afeccions de la matriu; per fer baixar les secundines després del part; per expulsar un fetus mort. Per provocar la menstruació. Per a les dones que no poden concebre i per impedir la concepció. Com a abortiu.

- Per a les malalties de les articulacions. Per als dolors lumbar. Per a la ciàtica. Per a les fractures i esquinços. Per als tendons ferits. Per a les inflamacions.

- El **sílfium** és fundent, putrefacient, destructiu, cicatritzant i lleugerament càustic, propietats que el fan útil per curar les ferides, les llagues, les gangrenes i els abscessos. Purga les nafres que supuren, restableix els teixits de les ferides descarnades i de les úlceres que no es tanquen.

- Per al carboncle, la sarna, la lepra, el vitiligen, les erupcions, l'erisipela.

- Treu les excrescències, les berrugues, les durícies, els penellons, els pòlips i els tumors. És útil per desenganxar sangoneres.

- Per depilar i, també, per a l'alopecía. Per afavorir la transpiració. Per eliminar la suor i com a desodorant. Com a repel·lent.

- El **sílfium** forma part de medicaments compostos anomenats triagues, que s'utilitzen a manera de panacea per a moltes afeccions i enverinaments.

- És un antídote contra diversos verins. Per a les mossegades de les bèsties, de gos rabiós i de serp. Per a les picades d'escorpí. Per a les nafres produïdes pels verins. Contra les aigües malsanes.

- L'arrel, la tija, les fulles i la llavor del **sílfium** també tenen algunes de les aplicacions medicinals del suc.

5.4. Aplicacions en medicina veterinària

El **sílfium** és eficaç per tractar diverses afeccions del bestiar, entre elles:

- Per a l'epilèpsia. Per a les taques blanques i la inflamació dels ulls.

- Per a l'hemorràgia de sang pel nas; per al borm; per a les ozenes.

- Per a malalties de l'estómac; per a la indigestió; per al capgirament dels intestins; per als cucs als budells. Per a la bulímia.

- Per a la disenteria. Per a la disúria. Per a la hidropesia.

- Per a les inflamacions dels genolls. Per als tumors a les potes.

- Per als espasmes. Per a la rigidesa muscular. Per a les ferides.

5.5. Formes farmacèutiques per a l'administració del sílfium

Els compostos medicinals preparats amb el suc i les altres parts de la planta del **sílfium** s'administren per via interna i externa, en preparats líquids, sòlids, i en forma de vapor.

- Formes farmacèutiques líquides: la més utilitzada és el beuratge. Per preparar-lo, les substàncies es dissolen en aigua, aiguamel, vi, vinagre o vinagre emmelat.

- Altres formes líquides són: col·liri; gargarismes; loció; irrigació i ènema.

- Formes farmacèutiques sòlides: pasta, unguent o pomada; cerat; emplastre; píndoles, que també es poden prendre dissoltes en líquid; pólvores; supositoris i pessaris.

- En forma de vapor: inhalacions i fumigacions.

Alguns textos no indiquen la forma farmacèutica d'administració.

5.6. Ús alimentari

A Cirene, el **sílfium** és tan abundant que es consumeix com a verdura. Els ramats també en consumeixen, la planta engreixa les ovelles, dóna bon gust a la seva carn, les purga i les fa adormir.

El **sílfium** és energètic i és un aliment eficaç en les convalescències.

Fora de Cirene es fa servir com a condiment alimentari, té un gust agradable i dóna bon gust als plats.

Alguns autors que van escriure sobre gastronomia en l'antiguitat mencionen les qualitats del **sílfium**. Entre ells, Apici que, en la seva obra *L'Art de la Cuina*, de la primera meitat del segle I, menciona el suc i l'arrel del **sílfium** com a condiment en més de setanta receptes de cuina. És un ingredient costós que s'ha d'importar de terres llunyanes, i de gust fort, motius pels quals s'afegeix als plats en poca quantitat.

5.7. Ús del sílfium com a conservant alimentari

Amb el suc del **sílfium** es conserven les lleties. Amb l'arrel es conserven els cards i les flors per al seu ús en la cuina.

5.8. Ús en agricultura

El suc del **sílfium** és útil per millorar les fruites i els cultius: per tenir cura dels magraners, per corregir l'acidesa de les magranes, per obtenir cireres i raïms sense pinyols. Per matar les formigues i combatre les bestioles que fan malbé els ceps.

5.9. L'extinció del sílfium de Cirene

Diversos autors mencionen que el **sílfium** va desaparèixer de Cirene en l'antiguitat. Encara hi era abundant durant el segle I a.C. i, posteriorment, es va extingir. Els textos proporcionen una data aproximada d'aquesta extinció: el segle I d.C. S'han documentat dues grans agressions a la planta, que creixia espontàniament a la Cirenaica:

Primera.- L'atac dels libis marmàrides l'any 2 d.C., que va destruir les arrels de la planta.

Segona.- La dels habitants del lloc que, expressament, van enviar els ramats a pasturar pels camps on creixia el **sílfium** per destruir definitivament

la planta que era la seva font de riquesa i no haver de pagar els impostos que els imposava Roma. Aquesta acció es va produir, molt probablement, entre els anys 20-40 d.C.

Per tant, va ser l'acció de l'home la causa de la desaparició del **sílfium**. No va ser deguda a l'empobriment del sòl, ni a un canvi climàtic, ni a una recollida excessiva o mal planificada, sinó a que els mateixos habitants del lloc van decidir exterminar-lo i, així, no haver de suportar els impostos excessius de Roma.

L'estudi dels textos permet concloure que el que anomenem *extinció* del **sílfium** de Cirene, es refereix a la fi de la gran producció de la planta al nord de Líbia, al moment en què es deixa de comercialitzar en gran quantitat i la seva exportació deixa de ser una font de riquesa important.

A Cirene, poc o molt hi va quedar **sílfium**, però la demanda del mercat la va cobrir en endavant el que s'obtenia en altres regions de la zona d'Àsia, on creixia en abundància. Tot i que textos posteriors al segle I, com els de Galè, confirmen que hi havia **sílfium** a la Cirenaica quan es va deixar de comerciar el **sílfium** de Cirene i es va substituir per l'asiàtic, això no vol dir que, necessàriament, n'hi hagi en els nostres dies. La planta, que va sobreviure en unes condicions de gran precarietat, es va anar extingint fins a desaparèixer finalment de tota la Cirenaica.

5.10. La identificació del sílfium de Cirene

Els autors clàssics, entre ells Dioscòrides i Plini el Vell, recalquen que el **sílfium** de Cirene i l'asiàtic són la mateixa planta. El **sílfium** asiàtic no es va extingir i coneixem el seu nom actual: **assafètida**, *Ferula assa foetida* L.

Dioscòrides, en la seva obra *Sobre la Materia Mèdica* del s. I d.C., va sistematitzar l'estudi de les substàncies simples que tenen propietats medicinals i amb les que es preparen els medicaments compostos; el seu mètode va influir en els autors àrabs, que el citen en nombroses ocasions. Entre altres, en l'obra d'Avicenna i en la d'Ibn al Baytar es descriu l'**assafètida**, i ambdós inclouen la paraula grega *silfion* entre les diverses denominacions que mencionen de l'**assafètida**.

Dels textos àrabs se'n desprèn que l'**assafètida** és una planta d'origen asiàtic de la que se'n coneixen dues varietats: la blanca, aromàtica i més efectiva; i la negra, fètida.

El **sílfium** de Cirene era de la varietat blanca, la que feia molt bona olor i tenia unes propietats medicinals excel·lents.

6. EL SÍLFIMUM EN LA CONCÒRDIA DELS APOTECARIS DE BARCELONA DE 1511

Tot i que la *Concòrdia dels Apotecaris de Barcelona de 1511* és un text molt tardà si el comparem amb els que s'han estudiat en aquest treball, s'ha consultat perquè és la primera farmacopea d'un col·lectiu, el dels apotecaris de Barcelona, que és el nostre.

La Concòrdia cita l'**assafètida** en dues ocasions, però no en menciona les indicacions:

- Un preparat de Nicolau que consta de trenta-quatre substàncies, entre elles *silphey*, és a dir **sílfium** o **assafètida**. Pel gran nombre de substàncies que conté podria ser un antídoto o una triaga.

- Un preparat de Rasis anomenat *trociscs de mirra*, en el capítol sobre estímul dels fluxes, que conté *asefetide*. S'han trobat compostos similars d'altres autors de l'antiguitat prescrits com a purgant, per a les febres quartanes i per provocar la menstruació.

Observem que els apotecaris de Barcelona del segle XVI van conèixer el **sílfium** i el van incloure en els seus preparats. Un **sílfium** que, amb tota probabilitat, era de procedència asiàtica.

7. CONCLUSIONS

- La planta que els autors de l'antiguitat van anomenar **sílfium** és la *Ferula assa foetida* L. varietat blanca. És originària d'Àsia central, on encara n'hi ha i s'utilitza en medicina popular, principalment el suc que exsuda l'arrel.

- A l'antiguitat el de millor qualitat creixia a la regió de Cirene, al nord de Líbia, va ser el seu producte més valuós i la principal font de riquesa.

- Va tenir ús medicinal perquè era molt calorífic i tenia la facultat d'arrossegar o extreure.

- També es va consumir com a aliment, era un condiment molt preuat.

- El **sílfium** gairebé va desaparèixer de Cirene el segle I d.C. per l'acció deliberada dels habitants del lloc que el van voler exterminar. En endavant, es va comercialitzar la planta procedent d'Àsia, on era abundant tot i que de qualitat inferior. Aquest **sílfium** asiàtic, o **assafètida**, es pot trobar encara avui (**Imatge 10**).

Imatge 10: Preparat a base d'assafètida, anomenada Hing, comercialitzat actualment a l'Índia.

BIBLIOGRAFIA

- APICI. *L'Art de la Cuina*. Gómez i Pallarès J., trad. Barcelona: Fundació Bernat Metge; 1990.
- AVICENNA. *Alpagus Bellunensis A. Liber Canonis in Medicina quem Princeps Sapientiss Philosophus Abuhali Alhasen, Filius Hali Ebensina Composuit*. Carmonensi G, trad. Venècia; 1544.
- CAMPILLO Y MARCO A. *Orbe Vegetable*. Volums I, II. Manuscrit; sense data. Conservat a la Biblioteca de la Càtedra de Botànica, Facultat de Farmàcia, U.B.
- CAMPILLO Y MARCO A. *Apèndice al Orbe Vegetable*. Tomo tercero. Manuscrit; 1741. Conservat a la Biblioteca de la Càtedra de Botànica, Facultat de Farmàcia, U.B.
- CASTELLVÍ Y PALLARÉS F. *Revista de Ciencias Médicas*. Barcelona: Narciso Ramírez y Cia; 1877.
- CODINA LÁNGLIN R. "El Silphium Cyrenaicum". *Boletín del Colegio de Farmacéuticos de Barcelona*. Tomo I. Barcelona: Casa- Colegio Calle Escudillers Blancs, 8º, 1ª; 1877.
- DIOSCÓRIDES. *Plantas y Remedios Medicinales. De Materia Medica*. Libros I-III. García Valdés M., trad. Biblioteca Clásica Gredos, 253. Madrid: Gredos; 1998.
- DUCH I TORNER M. *La Concòrdia dels Apotecaris de Barcelona de 1511. Estudi, transcripció i traducció*. Barcelona: Fundació Uriach 1838; 2000.
- ESTRABÓ. *The Geography*. Jones H.L., trad. Vol.I. The Loeb Classical Library. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd.; 1969.
- GALÈ. *Opera Omnia*. Édition de C.G. Kühn. Leipzig : Car. Cnoblochii ; 1821-1833.
- HERÒDOT. *Història*. Vol. IV. Gestí J., trad. Barcelona: Fundació Bernat Metge; 2007.
- IBN AL BAYTAR. *Traité des Simples*. Leclerc L., trad. Notices et Extraits des Manuscrits de la Bibliothèque Nationale et d'autres Bibliothèques Publiés par l'Institut National de France. Paris: Imprimerie Nationale; 1877. Reimpr. Paris: Institut du Monde Arabe; ISBN: 2-906062-03-0.
- *Medicamenta*. Font Quer P., dir. Vol. III. Barcelona: Labor; 1969.
- PLINE L'ANCIEN. *Histoire Naturelle. Livre XIX*. André J., trad. Paris: Les Belles Lettres; 1964.
- SUÑÉ Y MOLIST L. "El Sylphium Cyrenaicum". *La Independencia Médica*, año XII, tomo VIII. Barcelona; 1877.
- TEOFRASTO. *Historia de las Plantas*. Díaz-Regañón J.M., trad. Biblioteca Clásica Gredos 112. Madrid: Editorial Gredos; 1988.

JUAN TAFALLA, BOTÁNICO NAVARRO, 200 AÑOS DESPUÉS

Carlos Adanero Oslé

Eduardo Estrella *in memoriam*

“Tal vez ningún pueblo haya realizado mayores sacrificios por la ciencia que la nación española. Sus expediciones y viajes de descubrimiento se llevaron a cabo con la mayor munificencia y extensiva escala; desafortunadamente, sus resultados tuvieron poca posibilidad de ser conocidos por el mundo científico”.

David Don, botánico inglés (1833)

A modo de introducción

Tras más de doscientos años de estancia en América, la corona española decidió realizar un viejo sueño acariciado desde los primeros años: hacer un reconocimiento exhaustivo de la naturaleza del Nuevo Continente, tanto desde el punto de vista científico como, por supuesto, desde el punto de vista económico en orden a establecer los usos que se podían otorgar a los diferentes productos de las diferentes zonas.

Es por eso que los reyes ilustrados, especialmente Fernando VI y Carlos III, impulsaron durante el siglo XVIII las expediciones realizadas a diferentes regiones de América, entre ellas la realizada por Hipólito Ruiz (1754-1816), José Pavón (1754-1840) y sus colaboradores al Virreinato de Perú entre 1777 y 1788.

Fruto de esta expedición es la famosa *Flora Peruviana et Chilensis*, publicada en tres tomos. Como es sabido, esta obra quedó incompleta y gran parte de su ingente material fue vendido a coleccionistas extranjeros o abandonada en el Jardín Botánico de Madrid.

Al abandonar Ruiz y Pavón el Perú en 1788, dejaron como delegado en la zona con el objetivo de continuar su obra a Juan José Tafalla Navascués, cuya biografía y obra son menos conocidas, a pesar de que Colmeiro, por ejemplo, lo cita como discípulo de ambos¹.

1) COLMEIRO, M. *La botánica y los botánicos de la Península Hispano-lusitana. Estudios bibliográficos y biográficos*. Madrid. Imprenta Rivadeneira. 1858. p.181.

La importancia de este botánico y probable boticario navarro es que, de hecho, es el autor de la primera flora de un país americano, la *Flora Huayaquilensis*. Este hecho, prácticamente desconocido por gran parte de los amantes de la Historia de la Ciencia, merece unos comentarios, especialmente al cumplirse los doscientos años de la muerte del gran protagonista de esta hazaña silenciosa.

Biografía sucinta de Juan Tafalla

Juan José Francisco Esteban Tafalla y Nabasques nació en Corella (Navarra) en 1755 en una familia de boticarios. Su padre y dos de sus hermanos lo fueron. Conservamos los exámenes de boticarios de ellos tres, pero no se ha encontrado su examen, si es que lo hubo.

Su padre era José Tafalla Balduz, natural de Sangüesa (Navarra) y había abierto botica en Corella (Navarra) tras aprobar su examen de boticario en 1750.

Sus hermanos Ramón y Pascual también obtuvieron sus títulos de maestro boticario en los años correspondientes.

En 1775 (con 20 años) Juan Tafalla se presenta como candidato a soldado en el Regimiento de Infantería “Soria” (al parecer uno de los más antiguos del mundo), al principio es rechazado, pero aparece como enrolado en el mismo en otra localidad navarra situada cerca de Pamplona, Villava, en 1776.

Desde que Juan Tafalla se incorpora al Regimiento, éste tuvo acciones de guerra en Ceuta, Orán y en el sitio de Gibraltar en 1779.

Vía Cádiz, el Regimiento fue trasladado a La Habana (Cuba) en 1780 y realizó acciones de guerra en Luisiana, en el Estrecho de Panamá y participó en la expedición punitiva contra los ingleses en Méjico, en la zona de Pensacola o Panzacola (como era conocida la zona por los españoles del XVIII).

Vuelve a La Habana en 1781. Finalmente, en Perú participó en acciones contra sublevaciones indígenas y fue licenciado en agosto de 1784 en El Callao.

Por otro lado, el superintendente de Perú, José Escobedo, recibe la indicación de aportar a Hipólito Ruiz y José Pavón, botánicos que se hallaban

de exploración en plena selva, «uno o dos jóvenes de las disposiciones necesarias de cuenta del Rey».

En 1784 se licenciaban «dos soldados» del Regimiento Soria, «el uno Juan José Tafalla, Farmacéutico de profesión, y el otro Francisco Pulgar, que le ha hecho como dibujante, habiendo sido aquél boticario en Navarra y éste pintor en Toledo». Este es el único dato, es decir, el que él mismo adujo de su condición de boticario que poseemos. De momento, todas las investigaciones realizadas en los archivos militares (Segovia, Simancas...) han sido infructuosas. Sólo disponemos de su condición de soldado licenciado.

Ambos se incorporan a la expedición de Ruiz y Pavón, que, ciertamente, no tuvo mucha fortuna, ya que en 1785 se quemó la Macora, una finca que pertenecía a la expedición en la que se conservaba una inmensa cantidad de documentación.

En febrero de 1786 el buque *San Pedro de Alcántara* se hundió frente a las costas de Portugal. Portaba una gran cantidad de material procedente de los trabajos de esta expedición: descripciones de plantas, plantas vivas, dibujos, herbarios...

Al principio, tenemos datos de que Tafalla no fue especialmente bien recibido, pues no tenía buenos conocimientos de Botánica y era “corto latino”. Este hecho puede significar que no era boticario (se enroló con menos de 25 años, no sabía botánica y no dominaba el latín), pero también puede significar que no era experto en las variedades de plantas exóticas de Sudamérica, que había sido eximido del examen de latín (cosa frecuente en Navarra, su propio padre había sido eximido por el Protomédico navarro) y se podía haber examinado con otro tribunal que no fuera navarro en sus viajes por diferentes territorios, bajo diferentes jurisdicciones.

Mi opinión personal es que lo más probable, mientras no se encuentre documentación al respecto, es que aprendió ciertas operaciones básicas en su casa paterna y por eso declaró en El Callao que era farmacéutico, pero en realidad no era más que un soldado licenciado con intención de buscarse un futuro. Teniendo dos hermanos boticarios y tan lejos de casa, no es fácil imaginar este extremo.

Algunos autores han sugerido que en Navarra la botánica no era considerada de importancia en el examen de boticarios. Esto está en clara contraposición con el hecho de que uno de los más brillantes boticarios dedicados a la botánica del XVIII y principios del XIX, Pedro Gregorio Echeandía, fuera de origen pamplonés y examinado y formado en Navarra, aunque desarrolló su brillantísima carrera (pero, desgraciadamente, poco agradecida) en la ciudad de Zaragoza.

En 1807 cuando viajaba Juan Tafalla en el bergantín *Nuestra Señora del Carmen* de Panamá a Guayaquil, es apresado con todos sus colaboradores y materiales por la fragata británica *H.M.S. Cornwallis*, que se encontraba de crucero para acosar el comercio español en sus territorios americanos. Todos fueron liberados.

Juan Tafalla fue, sin lugar a dudas, el más profundo explorador de la flora andina y tropical de la zona del Perú y de Ecuador. Estuvo unos 27 años en continuas expediciones a diferentes regiones de esta zona, desde 1784 hasta 1808 con períodos de descanso en diferentes ciudades.

En los últimos años de su vida, calculamos que entre 1807-1808, contrajo matrimonio con doña Petronila Fuentes. No se ha encontrado ningún acta matrimonial pero si un documento en el que la viuda solicita el sueldo de su marido para ella y para su hija.

Finalmente, falleció el 1 de octubre de 1811 en Lima.

Obra de Juan Tafalla. Expediciones.

El gran investigador de Juan Tafalla fue el doctor en Medicina don Eduardo Estrella Aguirre² (1941-1996), natural de Quito (Ecuador). Él fue quien intuyó desde su país que toda la obra de Ruiz y de Pavón no podía ser suya y que tomaron como propia la labor del navarro y su equipo que estuvo muchos más años que ellos en las expediciones. Él mismo calcula que Tafalla y su equipo duplicaron los hallazgos del equipo de Ruiz en sus más de veinte años de expediciones a diferentes puntos del Virreinato del Perú.

Las ilustraciones que remitió Juan Tafalla junto con su equipo llevan la anotación FH de *Flora Huayaquilensis* y FP de *Flora Peruviana*. Esto debía haber servido para diferenciar las remesas de Tafalla enviadas a Madrid. Hipólito Ruiz y José Pavón, ignoraron estas indicaciones y consideraron la obra de Juan Tafalla y su equipo como propia; tanto, que le citaron en sus obras de soslayo y sin otorgarle el mérito que merece.

Tras la muerte de Hipólito Ruiz, especialmente por la desafortunada gestión de José Pavón, la mayoría de la parte del trabajo que llegó a España acabó en manos de botánicos extranjeros, como Don, Lambert, o Howard.

El material que quedó en América se ha perdido y tan sólo nos queda un resto de notificaciones de su labor y algunos escritos y anotaciones no publicadas. El diario que sabemos que llevaba, está en paradero desconocido.

2) TAFALLA, J. *Flora Huayaquilensis sive descriptiones et icones plantarum Huayaquilensium secundum systema Linnaeanum digestae*. Estudio introductorio Eduardo Estrella. Madrid. ICONA. Real Jardín Botánico. 1989.

Tafalla mandó dos especímenes nuevos que fueron bautizados con los géneros *Cavanillesia* y *Unanuea*, en honor de Cavanilles y Unanue. A Juan Tafalla ni siquiera le quedó el honor de recibir un género por parte de sus maestros.

La Oficina Botánica de Madrid le dedicó el género Tafalla, que resultó ser una sinonimia de *Hedyosum*. Mala suerte que acompañó al navarro en su vida.

Afortunadamente, otros autores dedicaron plantas a Juan Tafalla y así tenemos: *Mikana tafallana*, *Ornithidium tafalla* y *Solanum tafalla*.

Juan Tafalla descubrió por su parte algunas especies nuevas: *Talinum crenatum*, *Talinum paniculatum* y *Talinum polyandrum*.

De las 12 especies que describe Ruiz en su *Quinología*, cuatro son de Tafalla.

Su formación había sido realizada según los criterios de Carlos Linneo. Sabemos que en la finca La Macora estaban inventariados los libros *Philosophia botanica*, *Genera Plantarum* y *Systema Naturae*. Todos ellos ardieron con la finca, pero tenemos datos que confirman que fueron repuestos posteriormente.

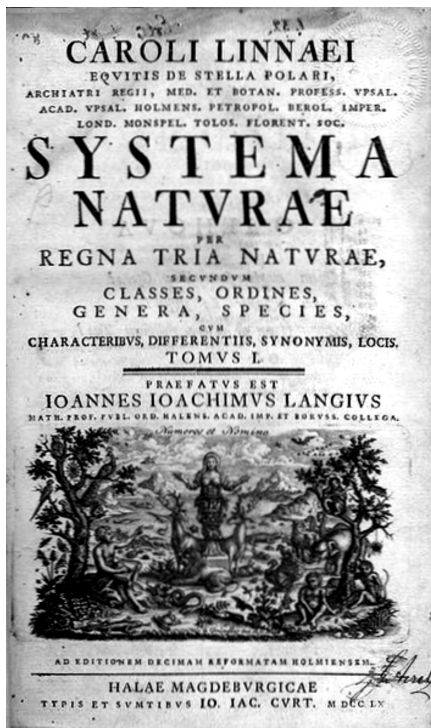
Desde que fue reclutado por Ruiz para ayudante en la expedición, recibe una esmerada formación junto a su dibujante, Pulgar.

En 1786 fue enviado a la población de La Muña, donde aprendió de un misionero diferentes técnicas de trabajo para extraer los principios activos de la quina.

El Real Decreto de 17 de marzo de 1787, asegura que Tafalla iba a quedar como jefe de la expedición. Esto se hace efectivo en abril de 1788. También este RD, disponía que se creaba una cátedra para él en Lima.

En junio de 1790 consta que acompañó a los componentes de la expedición Malaspina a la región de Huánuco.

Juan Tafalla y su equipo, comienzan a añadir las iniciales FP (Flora Peruana) en 1793. Ya trabajan

como autónomos, pues desde 1788, Ruiz y Pavón han vuelto al Jardín botánico de Madrid.

Pero es en 1794 cuando podemos determinar el punto de inflexión del trato de Tafalla con sus maestros. Se incorpora como aprendiz suyo Juan Agustín Manzanilla y Ruiz envía unas instrucciones desde Madrid sobre como han de ser enviados los especímenes, las semillas y los dibujos de las plantas.

Durante todo este tiempo, Tafalla está mandando constantemente remesas de plantas a España, según consta en diferentes fuentes, entre ellas, el Archivo de Indias.

Desde 1793 a 1795 herborizó en las montañas de Tarma.

Un año antes, había sido publicado el libro *Quinología*. Que recogía gran parte de la obra de Ruiz y de Pavón y algunos hallazgos de Tafalla.

En 1794 se publica *Prodromus*, segundo libro del equipo y en 1798 *Systema Vegetabilium*. Este mismo año de 1798 se publica el primer tomo de la *Flora Peruviana et Chilensis* y, en 1799, el segundo tomo.

Mientras tanto, Tafalla comienza la primera de sus grandes expediciones, cuando ya lleva trece años mandando materiales a España. Se trata de la expedición a Guayaquil, ciudad situada en la Real Audiencia de Quito.

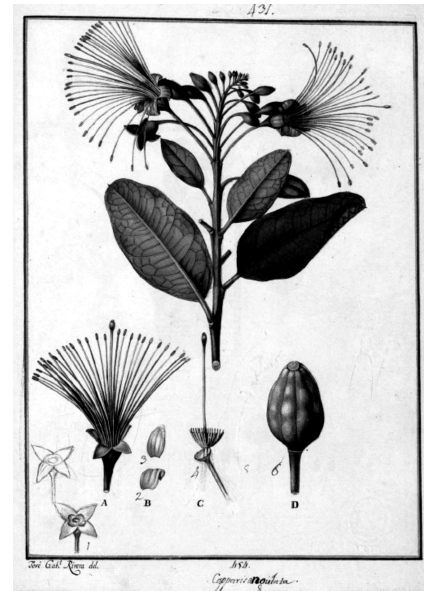
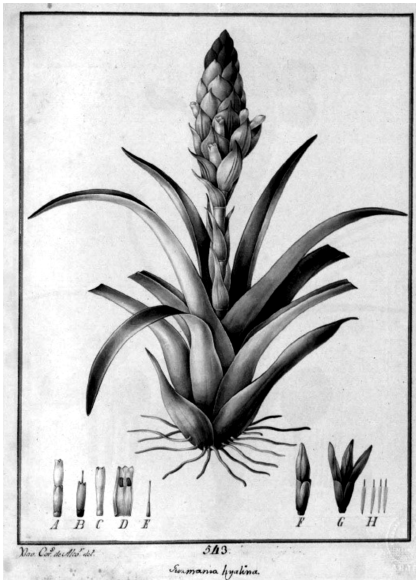
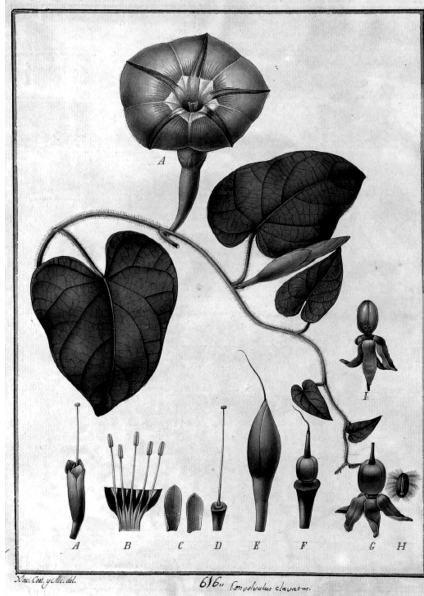
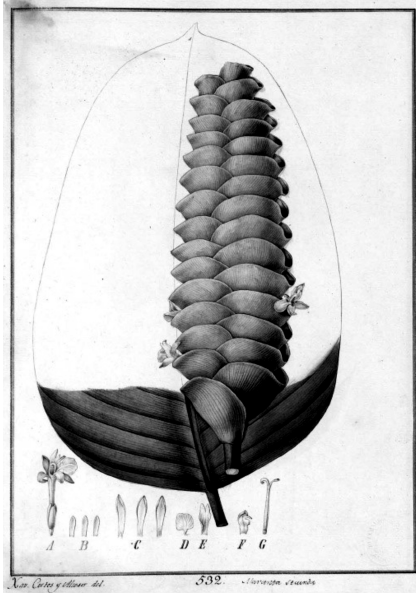
Es relevante el hecho de que se incorpora un nuevo dibujante, Xavier Cortés y Alcocer.

Desde 1799 Tafalla cambia la denominación de FP a FH (Flora Huayaquilensis). Este hecho es ignorado en Madrid, donde siguen almacenando todo en el mismo lugar, sin hacer caso a las indicaciones de Tafalla. Con lo que entre las láminas que hay sin publicar en el Jardín Botánico, lo que se vendió y lo que se publicó, se encuentra el material que fue distinguido por Tafalla para dos zonas diferentes y como trabajo diferente.

Terminando ya su estancia en Guayaquil (1797-1803), recibió la visita de Humboldt y Bonpland, que alabaron en diferentes cartas y notas la labor rigurosa, sistemática y relevante de Tafalla y su equipo. Herborizaron juntos en la zona de Babahoyo. Lo terrible del asunto es que, al quedar la labor de Juan Tafalla sin publicar lo que ha trascendido hasta nosotros es el trabajo de Bonpland, con sus nombres y sus descripciones. Precisamente, en una zona en la que Tafalla estuvo por espacio de seis años.

Con el sentimiento de inferioridad que en muchas ocasiones caracteriza a los científicos españoles, los autores suelen citar que en una carta a Cavanilles, Humboldt le dice que Tafalla es uno de los más activos expedicionarios que ha conocido.

3) MENDIBURU, M. *Diccionario histórico biográfico del Perú*. Imprenta Gil. Lima. 1931-1934.

Tras esta expedición, comenzaría la última de sus grandes expediciones, la expedición a Quito y a Loja, conocida como la patria de la quina. En esta zona tuvo serios enfrentamientos con Caldas, del equipo de Celestino Mutis.

Divididos en dos grupos, Tafalla con Cortés (dibujante que había sustituido a Pulgar) y Juan Manzanilla (otro miembro del equipo de Tafalla) con Rivera (su dibujante) hicieron el mayor acopio de tipos de quina de la historia, pues cada grupo recogió 16 tipos distintos, en total 32.

Dentro de la serie de la Flora Huayaquilensis, ésta de las quininas es la única redactada en español, el resto se encuentra escrito en latín, como era habitual en la época.

Desde Loja, Tafalla escribió una detallada nota sobre la quina, su comercialización y extracción cuyo título es: “Método de extraer y acopiar la corteza de cascarilla, que se remite todos los años al Soberano para su Real Botica de la provincia de Loxa”, fechada en noviembre de 1805.

Según Mendiburu³, 5.000 descripciones de plantas peruanas, 700 dibujos y más de 50 muestras de cascarilla y un excelente herbario estaban en la Escuela de Medicina de San Fernando de Lima. Nada se ha conservado.

Trabajo de Tafalla

Desde 1788 el grupo de Tafalla mandó 101 envíos. 45 de Perú y 56 de la Audiencia de Quito.

De las láminas, desde la número 1 a la 443 son la FP (Flora Peruana). Desde la 444 a la 754 son FH (Flora Huayaquilensis).

Por problemas económicos Pavón vendió en 1813 al inglés J.F. Smith parte de la colección. En 1816 vende otra parte a Aylmer B. Lambert y en 1817 otra remesa al mismo comprador. Lambert publicó “A description of the Genus Cinchona” en 1821. Se conserva en el Museo Británico de Historia natural.

Entre 1826 y 1827 Philip Barker Webb se lleva 4.994 ejemplares de los que 270 eran del equipo de Tafalla. Donó el herbario a la Universidad de Florencia, donde hoy se custodia.

El resto se encuentra repartido por toda Europa y una pequeña parte quedó sin publicar en el Jardín Botánico de Madrid, hasta que en los años 80-90 del siglo pasado, Eduardo Estrella vino a reivindicar la labor de este soldado-botánico navarro que trabajó desde 1784 hasta 1808 para ver su legado dilapidado.

Por fortuna, la tenacidad de este estudioso nos ha podido recuperar una ínfima parte de la labor de Juan Tafalla. Pues todos los nombres, clasificaciones e indicaciones que había usado el equipo de Juan Tafalla y Juan Manzanilla fueron cambiados a su antojo por sus nuevos dueños en Madrid.

desde el lunes 2 del próximo mes de Junio, en los términos acostumbrados, las acciones del Real empréstito de 160 millones de reales: las 2as de ellas comprendidas desde el número 4001 al 6° para su cancelacion, y pago de sus capitales y réditos; y las restantes para su renovacion y satisfaccion de intereses: previniéndose que con arreglo al artículo 6.º del citado primer Real decreto se satisfarán los capitales de las referidas 2as acciones en la misma especie de moneda metálica, ó vales Reales en que los entregáron sus impondedores; y que estas acciones de extincion se han de presentar con total separacion de las de renovacion.

Desde el año de 1788, en que los Botánicos del Perú regresaron á España despues de haber logrado en los 11 años de viages por aquella América meridional una coleccion de 111 caxones de productos de los tres reynos de la naturaleza, y de 2as dibuxos de plantas y de animales con sus correspondientes descripciones; sin contar con lo que perdiéron en el incendio de Macora, ni con los 53 caxones y 800 diseños que se malograron en el naufragio del navío el S. Pedro de Alcántara: han recibido progresivamente por el ministerio de Gracia y Justicia de Indias varias remesas de dibuxos y descripciones de preciosas plantas nuevas, que ha enviado para aumento de la Flora del Perú y Chile, el catedrático de Botánica D. Juan Tafalla. Ademas, en la fragata la Aurora remitió este Botánico en 1795 siete caxones de producciones vegetales con 160 dibuxos de otras tantas plantas descritas y bien esqueletadas. En la fragata la Astrea, que arribó á Montevideo, envía 5 caxones de iguales productos, con 80 diseños de plantas y sus descripciones. Ultimamente se han recibido en estos dias otros 5 caxones de producciones colectadas por el referido Tafalla y su alumno D. Juan Manzanilla en las cabeceras del Marañon, por las montañas de Chicoplaya y Monzon, y márgenes del caudaloso rio Huallaha, que contienen esqueletos de raras y corpulentas plantas y semillas, cortezas, raices, extractos, gomas, resinas y otras substancias particulares de uso para las artes, y de sobresalientes virtudes medicinales. De las montañas de Huayaquil, donde se halla trabajando aquel infatigable viagero con dicho alumno y el dibuxante D. Joseph Rivera, se espera una buena coleccion de dibuxos, descripciones y productos naturales; con todo lo qual la expresada Flora comprenderá sobre 4as plantas nuevas dibuxadas é iluminadas al natural, y descritas en sus nativos lugares, con observaciones no ménos importantes para la botánica, que interesantes á la medicina, comercio y artes. = Se hallan ya venales en Madrid en la librería de Sancha tres tomos en folio marquilla de dicha Flora, que son el Prodrómo ó *Genera plant.* con 37 estampas que representan las fructificaciones de 149 géneros; y los dos primeros tomos del *Species plant.* que incluyen 535 descripciones, 222 estampas con 422 diseños sin iluminar, y tambien los hay iluminados; y el primer tomo en 8.º mayor del Compendio ó *Systema vegetabilium*. El tomo 3.º de las Especies saldrá en breve á luz pública con 110 estampas, y se continuarán los demas de esta obra original, magníficamente impresa y grabada. = La oficina botánica del Perú estará como hasta ahora franca á las horas del trabajo para todas las personas nacionales y extrangeras que gusten ver y exáminar las producciones que en ella se hallan.

Conclusiones finales

Juan Tafalla, botánico navarro y posible boticario realizó una de las aportaciones más extraordinarias de la historia del estudio de la flora de Sudamérica.

Su vida profesional comienza como soldado en 1776 y continúa como botánico en Suramérica desde 1784 hasta su muerte en 1811.

En lo que se refiere a su vida como botánico podemos distinguir cinco períodos:

- 1.- 1784-1788. Período de formación con sus maestros Ruíz y Pavón.
- 2.- 1788-1798. Como botánico jefe de expedición en la zona del Perú.
- 3.- 1798-1804. Expediciones en la zona de Guayaquil.
- 4.- 1804-1808. Expediciones en la zona de Quito y Loja.
- 5.- 1808-1811. Catedrático de Botánica en Lima. Fundación del Jardín Botánico.

Santiago Castroviejo, que fue director del Jardín Botánico de Madrid en la época en que fue publicada la *Flora Huayaquilensis* (año 1988, 200 años después de su composición), afirma categóricamente que muchas especies de plantas tendrían nombre de un autor español de no haber sido por la nefasta gestión de José Pavón al frente del legado de las expediciones españolas.

Por desgracia, el diario que redactó durante sus expediciones permanece en lugar desconocido, como tantas otros documentos relacionadas con Tafalla. Da lástima pensar que si este gran científico hubiera nacido en otro país (y desde luego, en otro momento de la historia), es posible que su memoria hubiera sido honrada de otra manera, ya que realmente, su trabajo supuso un punto de inflexión en el estudio de la botánica americana. Hoy día no cuenta ni con el recuerdo de sus propios paisanos que desconocen su ingente e importante labor.

Quizás el mejor homenaje que podemos hacer a esta figura de la botánica es recordar, como ahora hacemos en su doscientos aniversario, su vida y obra y continuar descubriendo más aspectos olvidados o desconocidos.

PROLIFERACIÓ DE FARMÀCIES TITULADES A BARCELONA A MITJANS SEGLE XIX

Xavier Sorní Esteva

Societat Catalana d'Història de la Farmàcia

Segons un article publicat al periòdic farmacèutic “La Botica” el novembre de 1852, hi havia en aquells moments a Barcelona ciutat les següents farmàcies amb denominació pròpia, és a dir, que estaven titulades:

“En esta ciudad tenemos las boticas denominadas *de la Aurora, de la Barra de ferro, de la Caridad, Catalana, Central, Europea, del Globo, del Liceo, de la Marina, de los Médicos, del Mediodía, de la Merced, Moderna, de Nuestra Señora de la Esperanza, de San Agustín, de San Anton Abad, de San José, de San Juan, de Santa Ana, de la Santísima Trinidad y la Universal*”.

L'autor, “J. O. R.” (amb seguerat, Josep Oriol Ronquillo) no indica de cap d'aquestes vint-i-una farmàcies ni el nom del farmacèutic ni l'adreça. La raó, com es veurà, és que la indicació no feia al cas per al propòsit del seu article.

No es té constància que fins l'actualitat cap historiador de la Farmàcia s'hagi ocupat específicament de l'aparició i proliferació de farmàcies titulades a Barcelona, motiu que ha donat peu al present estudi, tot estimant que no fou ni una simple moda ni una qüestió merament anecdòtica.

Proporció de farmàcies titulades el 1852

No s'ha pogut determinar el nombre exacte de farmàcies que hi havia a Barcelona el 1852. Si, en canvi, les que hi havia el 1849 i el 1854. Això, gràcies a les Guies generals de Barcelona... de Manuel Saurí i Josep Matas d'aquells anys¹.

1) SAURÍ, Manuel; MATAS, José. *Manual histórico-topográfico estadístico y administrativo ó sea Guía general de Barcelona*. Barcelona. Anys 1849 i 1854. L'anterior guia és de l'any 1842.

Tant una guia com l'altra, ofereixen la relació de "Boticarios" amb indicació del nom de l'apotecari i l'adreça. El que no indiquen és el nom de la farmàcia encara que el tingués. Es comptabilitzen en totes dues guies 84 "Boticarios", la qual cosa fa pensar que una xifra semblant hi devia haver el 1852. Així, es dedueix que la quarta part de les farmàcies de Barcelona de 1852 eren titulades. La proporció sembla força elevada i fa pensar que la pràctica de posar nom a farmàcies venia de lluny, però el mateix autor de l'esmentat article publicat el 1852 a "La Botica", indica que era un costum recent.

Dissortadament, no s'ha pogut precisar quan s'inicià aquest costum, però tot fa pensar que degué ser força avançada la dècada dels anys quaranta, si més no, fins ara no ha estat possible trobar notícies segures anteriors.

La primera que s'ha pogut documentar amb certa seguretat és la farmàcia de la Trinitat, que s'ha trobat titulada així l'any 1847. Situada al carrer Ferran VII, era propietat de Francesc Pascual². Del 1848 és la farmàcia fundada per Tomàs Padró i Oller amb el nom de "Farmacia y Jaraberia el Globo". Estava situada a la plaça Reial, inicialment cantonada amb passatge Madoz, i, més tard, xamfrà amb passatge Colom³.

Curiosament, la ja esmentada Guia de Barcelona de 1849, en un apèndix del final de llibre, sota l'epígraf "Boticarios", anota dues farmàcies més, que, casualment o no, figuren com a titulades: la "Botica de S. Juan, baja S. Pedro, n.º 52" i la "Botica de la Caridad, Ripoll, 1.". Per l'adreça es veu que la primera és una de les incloses en la relació de les 84, essent la coresponent al farmacèutic Francesc Carbonell. Possiblement figura també a l'apèndix per tal d'afegir que era "una de las Boticas más bien provistas de esta capital" i per fer publicitat del seu sortit de "medicamentos especiales". La segona, fent cas també de l'adreça, no és a la relació de 84 (tampoc indica el nom del farmacèutic)⁴.

-
- 2) *Guia de Barcelona para 1847: contiene cuanto puede ser útil á los forasteros y habitantes*. Imp. de la Fraternidad de José Font y Campins. Barcelona, 1847. 122 pp. Segons aquesta guia, hi havia llavors a Barcelona 80 farmàcies, però només en relaciona cinc, de les quals l'única que consta com a titulada és la de la Trinitat (pàg. 119). Tal com adverteix la mateixa guia al principi, és molt incompleta a causa de la morositat i desídia d'aquells que volien o podien ser inclosos. Els guanys de la venda eren a benefici de la "Casa de Corrección de Barcelona".
 - 3) Jordi i González, R. "Aportació a la història del medicament des de l'òptica d'una farmàcia: la «Farmacia y Jaraberia del Globo», de Barcelona. IV Congrés d'Història de la Medicina Catalana. Poblet, 7/9 juny 1985. Gimbernat, VII (*) (1987) 69:90. La farmàcia restà oberta al públic fins l'any 1965.
 - 4) Serien, doncs. 85 les farmàcies. Sorprenentment, a la Guia de l'any 1854, succeeix exactament el mateix i amb idèntics redactats.

Tres farmàcies titulades més de la relació de 1852 s'han pogut documentar amb seguretat el 1849, gràcies a la publicitat del dia 3 de maig de 1849 en el periòdic "La opinión publica":

- l'Europea, que era al carrer Sant Joan de la Barceloneta.
- la del Liceu, que era al carrer Sant Pau núm. 1 i era propietat del Dr. Miret.
- la Universal, que era al carrer Conde del Asalto núm. 78.

Una manera protegir-se?

Fou amb data divendres 1 d'octubre de 1852 que sortí imprès el primer número de la publicació periòdica "La Botica". Portava el significatiu subtítol "Periódico defensor de los intereses materiales de la Farmacia". Fou fundada pels farmacèutics Jaume Codina Franch (Barcelona, 1805-1881) i Josep Oriol Ronquillo Vila (Barcelona, 1806-1876). La periodicitat era quinzenal (1 i 15 de cada mes) i la redacció i administració eren al carrer de Sant Pau 73 de Barcelona, on Jaume Codina tenia el seu laboratori de productes químics farmacèutics. Els redactors eren els dos fundadors i Víctor M de Grau, també farmacèutic. Es va publicar fins el 15 de desembre de 1854, poc després que Jaume Codina fos elegit Diputat a Corts. Aquesta publicació està considerada el primer periòdic pròpiament farmacèutic editat a Barcelona.

El contingut de la publicació és força ampli i, històricament, de gran interès, especialment perquè palesa una clara divisió de la "classe" farmacèutica espanyola del moment en dos bàndols, els defensors del "lustre" i els defensors del "decoro" en l'exercici professional. Els defensors del "lustre" eren els moderns llicenciats en Farmàcia (el 1845 la Farmàcia havia ingressat a la Universitat), que estimaven que algunes activitats, com ara l'herboristeria o vendre grassa d'os per al cabell, rebaixava l'esplendor de la facultat. En canvi, els defensors del "decoro", menys puristes i més defensors dels interessos materials de la Farmàcia, es negaven a veure fiscalitzat el seu treball. "La Botica" era obertament defensora del "decoro", la qual cosa originà moltes rivalitats i un fort enfrontament, entre d'altres, amb la gran publicació periòdica farmacèutica del moment, "El Restaurador Farmacéutico", editada a Madrid⁵.

D'entre les moltes discrepàncies entre els dos bàndols, una era precisament la de les farmàcies titulades. Als defensors del "lustre" no els

5) MOCHOLÍ RIPOLL, N. i SORNÍ ESTEVA, J. «La Botica (1852-54), primer periódico farmacéutico barcelonés». Boletín de la Sociedad Española de Historia de la Farmacia. XXXIX (153) 25/35 (1988).

semblava bé que hi haguessin farmàcies titulades. En canvi, els partidaris del “decoro” hi estaven plenament d’acord.

Fou en aquest context que Josep Oriol Ronquillo féu relació, en el número 3, de novembre de 1852, de les 21 farmàcies de Barcelona amb denominació pròpia. Ho féu en un escrit titulat “Intereses profesionales - Decoro del Farmacéutico”.

A continuació de l’esmentada relació anotâ:

“Nadie se atreverá á probar que los veintiun farmacéuticos de Barcelona, por haberse escondido tras los títulos que á sus boticas les ha placido dar, merezcan ser calificados de charlatanes. En ellos vemos no mas que honrados boticarios, quienes, agobiados bajo el peso de la miseria que asedia nuestro arte, han creído llamar la atención del público y verse en consecuencia mas favorecidos por medio de un renombre dado á su oficina; ó farmacéuticos que, precisados á ejercer la carrera según las exigencias de la época, han querido resguardar su cabeza de los anatemas fulminados por los hombres del lustre...”

Insistia Ronquillo, en un altre passatge del mateix article, que en molts casos el posar un renom a la farmàcia obeïa a la conveniència del farmacèutic d’ocultar el propi nom per protegir-se “de la inmotivada censura que sobre su reputación lanzan los hombres del lustre...”.

Es fa difícil, per manca d’elements de judici, determinar el grau de polèmica. El que sembla clar és que els farmacèutics amb llampant títol universitari anteposaven el vessant científic personal al comercial de l’establiment, això en uns moments que els medicaments específics, els cosmètics i els materials ortopèdics, molt d’ells estrangers, envaiïen les farmàcies i generaven rivalitat comercial entre elles.

Les “Ordenanzas para el ejercicio de la profesión de Farmacia, comercio de drogas y venta de plantas medicinales” de l’any 1860 obligarien al farmacèutic a posar “en la parte exterior y superior de la puerta un rótulo que diga: «Farmacia del Licenciado ó doctor, D. N. N., nombre y apellido.» (Art. 7.). Amb aquesta disposició es posava fi a possibles ocultacions al públic del nom del farmacèutic, però no posà fi a l’ús de renoms de les farmàcies, tal com reflecteix la publicitat, fins i tot molt posterior.

Les farmàcies titulades l’any 1857

L’any 1857 aparegué a Barcelona una nova guia amb un finalitat més mercantil i industrial, *El Consultor...* Inclou la relació de “Boticas ó Farmacias” (no de “Boticarios com les guies anteriorment citades) de la ciutat, amb

indicació, no solament del nom del farmacèutic i de l'adreça de la farmàcia, sinó també, quan es dóna el cas, del nom de l'establiment⁶.

Comptabilitzant, el 1857, hi havia a Barcelona 76 farmàcies, essent la població de la ciutat, segons la mateixa Guia, de 169.394 habitants, cosa que representa una farmàcia per cada 2.228.

En total, de les 76 farmàcies, 21 consten com a titulades. Més, doncs, de la quarta part. Són les següents (anotades pel mateix ordre que la guia):

- Botica Central. Plaça Beat Oriol, 1. De Joaquim Font i Farrés.
- De l'Estrella. Carrer Ferran VII, 7. D'Andreu Balaguer
- De l'Orient. Rambla Caputxins, 26. De Pau Puig.
- De la Barra de ferro. Carrer «Plateria», 38. De Víctor Maria Grau.
- De la Concepció. Passatge Bernardino, 26. De Joaquím Folch i Gambús.
- De la Humanitat. Carrer Lleó, 1. De Miquel Ribot.
- De la Plaça Nova. Plaça Nova, 11. De Joan Prats i Ricart.
- De la Rosa. Carrer «Plateria», 24. D'Esteve Quet.
- De Sant Josep. Rambla de Sant Josep, 16. De Vicens Miret.
- De Tallers. Carrer Tallers, 2. De Joaquim M. Llobet.
- Del Liceu. Carrer Sant Pau, 1. D'Alexandre Miret.
- Del Nord. Carrer Teatre, 34. De Joaquim Pagès.
- Del Pi. Carrer Riera del Pi, 11. De Josep Estarriol.
- El Globo. Passatge Madoz, 6. De Tomàs Padró.
- Europea. Carrer Sant Joan, 12. De Maximí Rojals.
- Farmàcia Universal. Carrer Conde del Asalto, 52. Dels germans Borrell.
- «Jaraberia conocida por casa Colon». Carrer Petritxol, 3. De Joan Plans.
- Humanitària. Carrer Alba, 18, de Josep Escaró i Vidal.
- L'Aurora. Carrer Aurora, 26. De Vicens Borderas.
- La Marina. Plaça Palau, 16. De Domènech Astals.
- La Trinitat. Carrer Ferran VII, 21. De Francesc Pascual.

El nombre és idèntic al de cinc anys abans, el 1852, però amb vuit farmàcies menys a la ciutat, cosa que indica un clar augment proporcional de farmàcies titulades.

Comparant les dues relacions, s'observa que:

6) J.A.S. *El Consultor. Nueva guía de Barcelona*. Imprenta de la publicidad, a cargo de A. Flotats, 1857. Pàgs. 407-409.

- només 10 de les 21 farmàcies tenen el mateix nom: De la Aurora, de la Barra de ferro, Central, Europea, del Globo, del Liceo, de la Marina, de San José, de la Trinitat i la Universal.
- 11 eren el 1852 i no el 1857: de la Caritat, Catalana, dels Metges, del Migdia, de la Mercè, Moderna, de la Mare de Déu l'Esperança, de Sant Agustí, de Sant Antoni Abad, de San Juan i de Santa Anna.
- 11 eren el 1857 i no el 1852: de l'Estrella, de l'Orient, de la Concepció, de la Humanitat, de la Plaça Nova, de la Rosa, de Tallers, del Nord, del Pi, «Jaraberia conocida por casa Colon» i Humanitària.

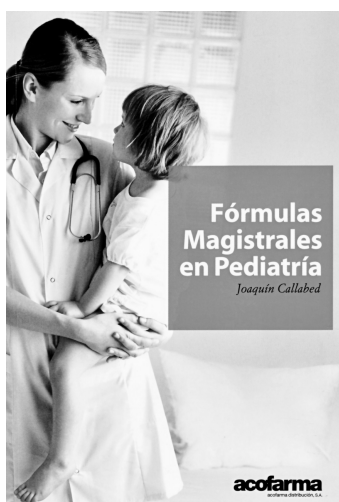
Sobta tant de canvi només amb cinc anys de diferència. És una qüestió que, ara per ara, per manca d'informació sobre les adreces i noms dels farmacèutics de les 21 farmàcies titulades el 1852, dóna cabuda a moltes interpretacions. Es dóna, però, una circumstància força aliena a l'exercici professional que ajuda a explicar tanta variació.

Analitzant els noms de les farmàcies de l'any 1852 absents l'any 1857, s'observa un clar predomini dels de caràcter religiós, segurament adoptats en molts casos per motiu d'ubicació urbana. Possiblement, fou el sentiment antireligiós durant l'anomenat "bienio progresista" (28 de juny de 1854 a 14 de juliol de 1856) el que propicià la renúncia d'alguns farmacèutics a seguir titulant les seves farmàcies amb noms religiosos, bé per adoptar-ne d'altres, o bé, simplement, per deixar de titular els seus establiments.

Resta molt de pendent per poder donar resposta precisa a moltes qüestions, tant professionals, com comercials, com sociològiques que el tema planteja, i que tal vegada estudis posteriors, amb nova documentació, ajudaran respondre. Fins aquí només s'ha volgut constatar, la notabilíssima proliferació de farmàcies titulades a Barcelona a mitjans segle XIX.

COMENTARIOS SOBRE TEXTOS ACTUALES DE INTERÉS PARA LA HISTORIA Y LA PROFESIÓN FARMACÉUTICA: *FÓRMULAS MAGISTRALES EN PEDIATRÍA*

Eusebi Carreras Ginjaume

Pocas y bien raras son las especialidades farmacéuticas ideadas y dosificadas para tratar la multitud de afecciones que se pueden presentar durante los primeros meses de vida y la primera infancia.

Es por ello que el pediatra debe recurrir mayoritariamente a la fórmula magistral, cuyo ámbito, en cuanto a la materia farmacéutica que utiliza y su tratamiento galénico, se expande al tiempo que la medicina avanza y nuevos principios activos irrumpen en el mercado.

Ello conduce a una mayor complejidad en la elaboración del medicamento magistral y, por consiguiente, a una mayor demanda de textos actualizados que permitan el reciclaje

constante que precisa el profesional farmacéutico.

Así lo ha entendido el Dr. Joaquín Callabed al dirigir y participar en el texto **Fórmulas Magistrales en Pediatría**¹, donde funde como en crisol, aportaciones médicas y farmacéuticas para concretar toda una serie de formulaciones aptas para el tratamiento de la mayoría de los problemas que la clínica diaria presenta al pediatra.

En diversos y sucesivos capítulos se describen las enfermedades propias de los niños y su tratamiento, no sólo enumerando los fármacos más adecuados sino también formulándolos en el seno de la forma galénica más propicia.

1) Acofarma Distribución S/A. Terrassa (Barcelona).

También incluye el texto capítulos dedicados a aspectos generales, como el que trata de las particularidades farmacológicas del niño, u otro eminentemente galénico que describe las diversas formas farmacéuticas a utilizar, o, finalmente, y no menos importante, el que informa de como controlar las dosis pediátricas por parte del farmacéutico.

Especial mención, por su importancia práctica, tiene el capítulo que recoge las fórmulas magistrales elaboradas en un hospital pediátrico, reproduciendo las fichas de laboratorio donde se describe no sólo la composición y procedimiento de elaboración, sino también las propiedades terapéuticas, la posología, la administración, los efectos secundarios y precauciones de uso.

Y como último tema, en el capítulo final, el Dr. Callabed² analiza los aspectos éticos de la investigación clínica en la infancia, tema muy delicado y todavía no suficientemente cristalizado. En todo caso, es muy ilustrativo el aspecto histórico de la cuestión con todos los fracasos y abusos cometidos y los esfuerzos legislativos para salvaguardar la ética, en el reclutamiento de pacientes en edad pediátrica para la investigación clínica.

1) Joaquín Callabed Cariacedo nació en Biescas (Huesca). Licenciado en Medicina por la Universidad de Zaragoza y doctorado por la de Barcelona, se especializó en pediatría y puericultura bajo el magisterio del Dr. Fernández Cruz. Amplió estudios en París.

Es Magíster en Bioética por la Universidad Complutense de Madrid y Académico Correspondiente de las Reales Academias de Medicina de Zaragoza y Cataluña.

Dedicado a la práctica de la medicina y la docencia, ha publicado más de 15 libros de su especialidad, al tiempo que, como buen polifacético que es, también ha irrumpido en el campo literario con diversos libros, especialmente de viajes, en los que por encima del aspecto descriptivo, impera el humanismo y la erudición.

CRUCIGRAMA EN POCIÓ

O mots encreuats per als amics de la història i de la ciència

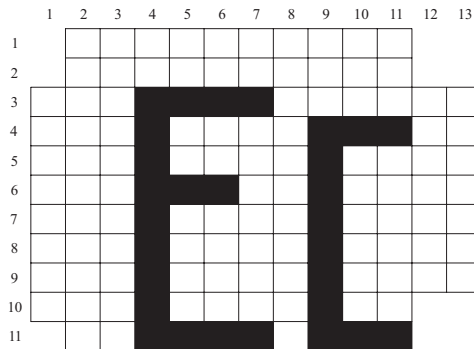
Per *Eucatisma*. (Vegeu solució a l'última pàgina)

Abscisses

- 1- Amina amb forta activitat vasoconstrictora, provinent biosintèticament del triptòfan. Inhibeix la secreció gàstrica, estimula la musculatura llisa, la secreció d'hormones per part de la hipòfisi i actua com a neurotransmissor i la seva presència té a veure amb la sensació de benestar.
- 2- Exposició d'un cos o d'un material a l'acció de radiacions, especialment ionitzants.
- 3- Impost sobre els béns immobles. Respecta les conviccions d'altri i no n'impedeix l'exercici.
- 4- Privat físicament de l'ús de la paraula. Capgirat: Capa pigmentària i vascular de l'ull situada entre l'escleròtica i la retina i integrada per la coroide, l'iris i el cos ciliar. Forma secundària dels prefixes **a-** i **ana**
- 5- Consonants. Adverbi de temps. Cèlebre òpera de Verdi.
- 6- Forma prefixada del mot grec *oūron* que significa orina. Que gaudeix de bona salut. Teixit de lli, de cotó o d'ambdós elements.
- 7- Agrupació d'automobilistes molt important a Catalunya. Designació genèrica dels grups que resulten de l'eliminació d'un hidrogen en un hidrocarbur aromàtic. Capgirat i en femení: Alegre, festiu.
- 8- Amb una H al davant significa: mig. Ni fred ni calent. Inici d'úsnic.
- 9- En anglès i seguit de down: Segui per favor. Municipi de la comarca de La Selva. Femella de la família dels *Felis catus*.
- 10- Amb una S al final: Matafaluga. Capgirat: Taula de l'altar. Veu militar.
- 11- Abreviació d' *ante cibum*, abans dels àpats. Vocal.

Ordenades

- 1- En un fàrmac, element estrany en la seva composició.
- 2- Fàrmac anorèxigen que actuava sobre el sistema nerviós central i que fou prohibit l'any 2010.
- 3- Relatiu o pertanyent a les hematies.
- 4- Consonant repetida.
- 5- Vocals. Sigles d'alcohòlics anònims. Capgirat: Pal de la bandera.
- 6- Consonants. Interjecció. Persones que exerceixen la sobirania d'un regne.
- 7- Partícula amb què hom demana la confirmació del que diu. Part de l'espectre de longitud d'ona entre $7,5 \times 10^{-7}$ i 10^{-4} .
- 8- Actitud o doctrina filosòfica que no admet res d'exterior o de superior a la natura.
- 9- Capgirat: El fet d'estar sense fer res.
- 10- Riu de la Mediterrània oriental. Capgirat i en castellà: aiguat.
- 11- Les tres primeres vocals. Colorar una cosa amb els colors de l'iris.
- 12- Unitat de mesura d'angles equivalent a l'angle en el centre al qual correspon una longitud d'arc de circumferència igual al radi.
- 13- Insensibilitat total al dolor.

SOLUCIÓ ALS MOTS ENCREUATS

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1		S	E	R	O	T	O	N	I	N	A		
2		I	R	R	A	D	I	A	C	I	O		
3	I	B	I					T	O	L	E	R	A
4	M	U	T		A	E	V	U				A	N
5	P	T	R		A	H	I	R		A	I	D	A
6	U	R	O				S	A		D	R	I	L
7	R	A	C		A	R	I	L		A	I	A	G
8	E	M	I		T	E	B	I		U	S	N	I
9	S	I	T		S	I	L	S		G	A	T	A
10	A	N	I		A	S	E	M		A	R		
11	A	C						E					

Adreça de la plana Web de la Societat: <http://www.schf.cat/>

